

կանութիւնը: Այլ անոր իսկական ծագումն, այն ամենահին ժամանակի շրջանին մէջ, որուն վրայ կը խօսինք, միայն պատրաստութիւն էր: Գլխաւոր հայ զրաւանութիւնը ծնունդ առաւ հայոց քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ որ կատարուած է Գ. Չ. յ. Գ., այսինքն աւելի քան

երեք հարիւր տարի ետքը Մեծն Տիգրանէ եւ իր որդի Արտաւազդէ՝ առաջին յականէ անուանէ մեզի ծանօթ իբր հայ զրիլ թէպէտեւ իր արտադրութիւններն ըլլան օտար լեզուով:

(Շարունակելի)

ՎԱՆՔԻ ԲՐԻՒՍՈՎ (Թրգմ. Հ. Յ. ՄԱՐԿԵԱՆ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԻՇԱՊ ԳՈՐԳԵՐԸ ԱՌԱՄՊԵՂ ԵՆ

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԱՌ MR. ARTHUR UPHAM POPE

«Բագմավէպ»ի նախորդ թիւով տուի թարգմանութիւնը Մր. Բորի Հայկական Վիշապ գորգերու մասին ըրած ըննադատականին Ա. մասը որուն Բ. մասը տալէս առաջ կու տամ իմ Անգլիերէն պատասխանիս թարգմանութիւնը. ուր ընթերցողը պիտի գտնէ պատմական տուեալներ Հայկական գորգերու մասին:

Ինչպէս տեսնել Մր. Բոր եօթը պատմաբանութեանց բաժնած էր իր ըննադատութիւնը, եւ ես առանց անոնց կարգը խանգարելու, եօթը բաժնիներով կը պատասխանեմ մի առ մի:

Ա. Բաժին

1. Որեւէ յիշատակութիւն չկայ որ Ժ. Գ. դարու Հայ թագաւոր մը իբր հարկ՝ գորգ տուած ըլլայ:

2. Այլ «Արարացի պատմաբան» իսկապէս չ'ապագայի կողմէն ութերորդ դարուն մէջ Պաղատարի խալիֆաներուն

հատուցուած հարկերուն առաջինը ըլլալով կը յիշատակէ գորգերը՝: Այդ ժա. մանակները վաչկատուն կուրուզներ չկային որոնցմէ Հայք կարենային գորգ ձեռք անցընել իբր վարձք ազատ երթուլարձի կամ արօտատեղիներու: Ասկէ զատ երկրիները այն ատեն կը հարկադրուէին իրենց լաւագոյն եւ ամէնարժէքաւոր արտադրութեանց համաձայն: Վաչկատունները կրնային եւ կը շինէին միայն փոքր գորգեր (Հայկական Վիշապ գորգերը ամէնքն ալ մեծ չափերով են):

3. Թ-Ժ. դարու պատմաբան Յովհաննէս կաթողիկոս կը յիշէ այդ վաղ ժա. մանակներուն Հայաստանի մէջ գորգ զրտնութիւնը: Ան խօսելով Եգիպտոսի կանի շահաւորութեանց մասին ի Հայս եւ նկատագրելով Բագմաւնու Ա. Գրիգոր եկեղեցւոյն կողողուլը կ'ըսէ. «Եւ տեսնալ ապագան զգեղեցիկ եւ զյաւատ չընադատես սպաստ աստուածակերտ խորանին, զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս, եւ զգունակ երանգս առաւ, զաստիւն արրութեան, եւ զհանդերձանս եւ

1. Կոյսեի Հայաստանի Շարժաբարձի Եւ Նիւ Եօթ 1920 էջ 845, Հայկական Գորգեր Ա. Ս. Գորգէ այս վկայութեան կ'ապագայի Մր. Բոր որ կը յիշէ Թերթուրի վկայութիւնը եկած է Եսկայն բուն վկայութիւնը

Իր զրած պահուն պահած է ինչպէս որ ինքն ալ կը հաստատէ, որով իր այս պատմաբանութեան արժէքը բոլորովին անհիմն է:

գարկաներիս¹։ Արկանիոյ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Գորգ։ Նոյն պատմիչը խօսելով Սմբատայ Բուսուփի տուած նուէրներուն վրայ կ'ըսէ եւս. Նմա ընծայէր բարեկայեւլուչ եւ չընադատես եւ երեւելի զարդս հանգերձանաց. նկարակերտ կազմուածս բազմականաց կարմրութեամբ որդանց²։

4. Որով Ալի Պէկի Մուրատ Ամինի տուած (յուլիս 1377) 18 զորքերու նուիրումի վկայութիւնը արժէք մը չի ներկայացուներ, եթէ նոյն իսկ զորքերը հիւստած ըլլալին Գարամանցի Եւրուզներէն (ինչ որ չ'ըսուիր) դարձեալ նշանակութիւն մը չ'ունի, ինչու որ ութերորդ դարէն մինչեւ ԺԴ դարու վերջերը վեց հօթը զարեբու միջոց մը կայ որուն ընթացքին ճարտար Հայ հիւսուողները նոյն իսկ Գարամանցի Եւրուզներուն կրնային սորվեցուցած ըլլալ զորքահիւսութեան աստեան ու արհեստ։

5. Հայ Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցի (ԺԲ-ԺԳ դար) խօսելով Գեական եկեղեցւոյն շինութեան եւ զարդարման մասին կը գրէ. « Արզու խաթուն, կին վաղթանկայ Հաթիբեցւոյ, սա բազում ինչ օժանդակ եղեւ, արար եւ վարազոր գեղեցիկ՝ դասերօք իւրովք ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղազունաց, ներկեալ պէսպէս եւ գանազան, գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն մանուածովք. տնօրինականօք Փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողան։ Եւ որք տեսանէին օրհնութիւն տալին Աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան³։ Այս վկայութիւնները ապացոյցներ են որ զորքը, իր գործածութիւնը եւ արժէքը մեծապէս գնահատուած եւ ծանօթ էին Հայոց մօտ։

Բ. Բաժին

1. Մը. Բոր պէտք չէ մոռնայ որ Մարջոյ Բուլոյ իր ճանապարհորդագրութիւնը տուն տուաւ բանտի մէջ այնպիսի պայ-

մաններու տակ որոնք Թուլատու էին մասնաւոր եւ ճշգրիտ ըլլալու։

2. Անոր ունեցած աշխարհագրական ծանօթութիւնները Հայաստանի նա մասնաւոր մեծ Հայաստանի վրայօք սահմանափակ են։ Ան ծանօթ է Երզնկայի որովհետեւ իր ճամբուն վրայ էր ուր այցելեց ինք։ Մեծն Հայաստանի ներսերը իրեն համար Զեաց անծանօթ։ Այս պայմաններուն տակ, չենք կրնար ակնկալել իրմէ պէտք եղած տեղեկութիւնները Մեծն Հայաստանի վրայօք։

3. Մը. Բոր պիտի հետաքրքրուի գիտնալու որ Արար պատմիչ Եագութ (1229) Հայաստանի սրտին մէջ գտնուող վան քաղաքի մասին խօսած ատեն կ'ըսէ որ հոն կը շինեն Գորգ, Նաե ըստ Եագութի աւելի հին Արար պատմիչ մը Ապու Աֆէ կը գովէ զորքերը որոնք կը հիւսուէին Գալիգալայի (կարին քաղաքի) մէջ։

4. Մը. Բոր կը համաձայնի Մարջոյ Բուլոյի հետ թէ Հայերը որ «կ'ապրէին կեղրնական փոքր Ասիոյ մէջ կը գործէին շատ նուրբ զորքեր»։ բայց... ըստ Մը. Բորի հրաշալի դատողութեան, Հայերը չեն կրնար ատով պարծենալ ինչու որ «Հայերը պատրաստակամութեամբ կը ծառայէին իրր արհեստաւորներ գոհացնելով տիրապետող դասակարգին պահանջները եւ ճաշակը»։ Մը. Բոր կը սխալ իր ուզածին պէս պատմութիւն մը գրել. ինքզինքին համար, իրեն կը պակսին պատմական ակնարկութիւններ պաշտպանելու համար իր զարմանալի յայտարարութիւնը, ան կը գոհանայ ըսելով թէ «ասիկա վաղուց ի վեր հասարակ էր, ճիշտ Մարջոյ Բուլոյի օրերուն եւ ճիշտ այժմ բազմաթիւ տեղեր»։ Արդարեւ ասիկա մրցանակի արժանի հետեւաբանութիւն մըն է։

5. Մը. Բորի ծանօթութիւնները Մեծն

1. Պատմութիւն Յովհաննէս Կաթողիկոսի, Երեսույթ 1867, էջ 185.

2. Անդ. էջ 250.

3. Կիրակոս Գանձակեցւոյ Պատմութիւն Հայոց 1910 թիֆլիս էջ 208.

Հայաստանի և արդի Հայաստանի մասին այնքան աննշան են որ չեմ կրնար զինքը լուսարանելու նեղութիւնը յանձն առնել, լաւ պիտի ընէր Մր. Բոր եթէ ձեռք տնջընէր ֆորը Ասիոյ քարտէս մը Մեծն Հայաստանի մասին գաղափար մը ունենալու համար: Այսպէս ուրեմն ինչ որ Մարքոյ Բոլոյ կ'ըսէ՝ Հայոց աշխարհի լաւագոյն գորգաշէնները ըլլալու մասին դեռ կը պաշտպանէ Հայկական վարկածը:

Գ. Բաժին

1. Գոհարի գորգին թուականը պէտք է 1679էն 1690ի ճշդել:

2. Ճիշտ է որ միայն Գոհարի գորգին գոյութեամբ չէ կարելի արդարացնել Վիշապ գորգերու ամբողջ խումբը իբր Հայկական արտադրութիւն և գծագրութիւն. բայց կան ուրիշ օժանդակ տուեալներ, ինչպէս աւանդութիւններ, պատմական յիշատակութիւններ, յատկանշող գոյներ և գծաձևեր, որոնց ըստ երեւոյթի Մր. Բոր որոշողովին անգիտակ է: Գոհարի գորգին վրայ հասարակ ստորագրութիւնէ մ'աւելի բան կայ որ անոր Հայկական ծագումը ցոյց կու տայ: Մր. Բոր մեծ անարդաւորութիւն մը կ'ընէ երբ կը յայտարարէ թէ Հայ արուեստագէտներու խումբ մը հասարակ, առանց աւանդութեան, առանց հեղինակութեան կեղծողներ կամ ընդօրինակողներ են որոնք թագմագտն տերերու համար զանազան աշխատորէններ ըրին, Անիկա ցոյց կու տայ իր բացարձակ սգիւտութիւնը: Քէօթահիայի բրուտագործութեանց մէջ ըլլայ, կամ Մուսուլի անազագնձագործութեանց մէջ, կամ Թապրիզի, Կեսարիոյ և Կ. Պոլսոյ աշխատութեանց մէջ, ըլլայ արծաթագործութեան, ոսկերչութեան կամ հիւստածեղէններու մէջ, Հայ արուեստաւորները միշտ ցոյց տուած են որոշ կերպով Հայկական աւանդական յատկանիշներ:

3. Մր. Բոր խեղճ համեմատութիւն մը կ'ընէ երբ Գոհարի գորգը և իր Հայկական

յիշատակարանները կը բաղդատէ Ռուսական արձանագրութեամբ Տաղիսի մէջ գին կամ Հրէական արձանագրութեամբ Դամասկոս և Գուլա գորգերուն հետ: Այն Ռուսները և ոչ ալ Հրէաները ունին աւանդութիւններ, ազգային կամ տարւոյ պատմական յիշատակութիւններ յատկանշեալու համար պահանջը մը աշխարհի յատկապէս գորգաշէնները տիրողութիւն: Այինչ կայ որուն համաձայն գորգաշէնութեան, ներկելու և գծելու մասնաւոր դպրոցի մը իրաւունքը ունենան: Բայց անդին կան պէտք եղածին չափ փաստեր արձանագրուած՝ որոնք կրնան հաստատել որ Վիշապ գորգերը միայն Հայաստան կրնային շինուիլ, որովհետեւ միայն Հայերն էին որ ազատ էին կապող կաշկանդող Մահմետական կոսմոքսին ճնշումներէն, և կը վաշխէին հին աւանդութեանց գեղեցկութիւնները, աւանդութիւնները միայն կրնային կազմել Հայաստանի Վիշապ գորգերուն գծագրութիւնները:

4. Մր. Բոր կը խօսի Գոհարի գորգին շատ նման գորգի մը մասին, որ կը զբոսնուի Քայրքեր Թրէսիէր Միւզէն՝ որ յիշատակագրութիւն մ'ունի ըստ երեւոյթի Հայերէն, սակայն կարգաւոր կամ լուծելու ամէն փորձ ղերեւ կը հանէ Մր. Բոր կ'ըսէ թէ գորգը չէր կրնար հայէ մը հիւստած ըլլալ և ասոր համար իր պատճառները կը թուէ: Ըստ երեւոյթի ստիպում եմ յիշեցնել Մր. Բորի որ Հայ կեդրականութեան կրթութեամբ դասակարգէն զատ ազգին ճանաչեալ մեծամասնութիւնը, այդ հին օրերուն, անգրագէտ էր: Հայ արուեստաւորը նոյնքան ընտանի չէր հայ արտերենին որքան որ այլազգի արուեստաւորը: Բազմազան օրինակներ կան ուր հայ արուեստաւորին ձեռագործը կը պարունակէ յիշատակարաններ որոնք եթէ ոչ անընթեքնութիւն՝ զոնէ շատ զժուար լուծելի են: Պէտք է ճշդել Մր. Բորի սխալը թէ իր կարծած գրագետ հայ աշխատաւորը ընաւ գրագէտ չէր, և ուրիշ մը պէտք էր որ գծէր Հայ տառերը իրեն համար:

5. Հաւանաբար Քայրքեր Թրէսիէր Միւ-

զէին գորգը ընդօրինակուած էր Գոհար-
եան տեսակ գորգի մը վրայէն: Բնատիպը
կորսուեւր և այդ գէշ օրինակութիւնը մեզի
հասեւր է: Գորգին օրինակողը կրնար յի-
շատակագրութիւնն ալ օրինակել փորձել,
թէնև խեղճ գործ մ'ընենլով: Օրինակողը
կրնայ ըլլալ հայ, յոյն, վրացի, պարսիկ,
քիւրտ կամ Թուրք: Բայց ամէն պարս-
գայի տակ ան միայն կ'ընդօրինակէր հը-
նուդոյն Հայկական Վիշապ գորգէ մը: Օրին-
ակիչը՝ հաւանաբար Հայ մըն էր որ գուրկ
էր գրական հասկացողութենէ և որ ջա-
նացած է օրինակել նաեւ բնատիպ գոր-
գին յիշատակարանը անյաշող գուրս զա-
լով իր այդ նպատակին մէջ: Չմեզ գիտեր
թէ ինչո՞ւ ոչ—հայ ընդօրինակիչ հիւսող
մը ծանծորութիւն յանձն առնէր օրինակել
յիշատակագրութիւնը, գորգին ցանկաց-
ուած գծագրութիւնը օրինակելէ վերջ:

Նմանօրինակ պարագաները՝ որոնց իբր
թէ հանդիպած է Մը. Բոր կ'ովկասեան
ուրիշ գորգերու վրայ, կարելի է ասոր
նման պարզել:

6. Վերջապէս Մը. Բոր յառաջ կը բերէ
Ճորճ Հէուրթ Մէյքերի հաւաքածոյն գորգ
մը: Ինչպէս տեսանք Մը. Բորի Երբորդ
պատահաբանութեան մէջ, յիշատակա-
գրութիւն մը, բան մը չի նշանակել և որ
և է կերպով չ'օժանդակել գորգի մը ծագ-
ման: Եւ սակայն «այլ առակ լուարուք»
երբ խնդիրը Թրքական յիշատակարանով
գորգի մը մասին է: Յիշատակարանը 1689
թուակնով Հիւսէին Պէկէ մը եղած է գոր
Մը. Բոր շատ լրջօրէն նկատել կ'առնէ,
(նկատելի կէտ մը կայ որ ուշադրութեան
կ'ուզեմ յանձնել): Յիշատակութեան մէջ
չ'ըստիր թէ գորգը յիւսողը Հիւսէին Պէկն
է: Պէկ տիպոս մըն է՝ մանաւանդ այն
ատեն՝ բաբձր և ազնուական: Հիւսողները
ընդհանրապէս նուազապիւրիշ, համեստ
ածականներ կը գործածեն իրենց համար
իրենց յիշատակութեանց մէջ, օրինակ
Արաքսիւի և կամ Գոհարի գորգերուն մէջ:
Մեծապէս հաւանական է որ գորգս հիւս-
ուած է Հիւսէին Պէկի համար): Մը. Բոր
կը խորհի թէ միայն այս յիշատակութիւնը

կը բաւէ իրեն յայտարարել տալու համար
որ Թորք ցնդն է որ հաստաւարս Արեւմտեան
Ասիոյ ներկայացուց կապ—հիւստածքը, եւեւ
նկիւնակեց Վիշապ (Հայկական) գորգերը:
Ասոր համար Մը. Բոր յառաջ կը բերէ
առասպել մը որ իբր թէ Մը. Սիւրօֆ Ֆիւ-
լիւրայ անուն մէկ իմացած է կովկասի
մէջ ցանեւհինգ տարիներ առաջ և ա-
սիկա կ'ընդունի Մը. Բոր իբր շատ վերջ-
նական աւանդութիւն(?). և առանց
որ և է պատճառի: Չարմանալի է որ Մը.
Բոր որ այնքան զօրաւարհան է Մը. Մար-
թինի և ուրիշներուն որոշ պատմական
սուեակներուն համար, այսքան պատրաս-
տակամութեամբ ընդունի և հաւատայ ան-
հիմն առասպելի մը: Մը. Բոր գուցէ պէտք
ունի գիտնալ թէ գորգը և իր գործածու-
թիւնը ծանօթ էր Հայաստանի մէջ Ե. զա-
րուն և ասոր համար ունինք հաստատուն
վկայութիւններ և ոչ թէ առասպելներ
իբր թէ պատմուած, և Թուրքերը կամ
անոնց սերունդն որ և է ուրիշ ցեղ երեւ-
ցան Արեւմտեան Ասիոյ հողամասին վրայ
ԺԱ. զարուն իբր վայրենի, անմշակոյթ
մարդկային հորդաններ որոնք երբեք տես-
նուած ըլլային:

7. Իսկ զալով Վիշապ գծագրութեանց՝
այս Հայկական գորգերուն՝ Մոնկոլներու
միջոցաւ չինական ներշնչութիւնը յառաջ
եկած ըլլալը խնդրոյ առարկայ է: Հայ-
կական Վիշապ գորգերը ունին գծածներ
որոնք Վիշապներու կը նմանին (ստան-
շենք թէ որոշ կերպով են) սակայն ոչինչ
չինական կայ իբր Վիշապ կարծեցեալ
երեւոյթին մէջ: Վիշապները Հայաստանի
մէջ կը պաշտուէին Քրիստոնէութենէ տասը
դար և աւելի առաջ, Վանեան կամ Ու-
րարտական Թագաւորութեան ատեն, այ-
սուհանդերձ շատ բան կայ հետախուզ-
ուելիք նախ քան վերջնական կարծիքի մը
յանգրիլը ծագման համար Հայկական իբր
թէ Վիշապ՝ նկատուած այս գծագրու-
թեանց:

8. Գալով Հիւսէին Պէկի գորգին Հայ-
կական Վիշապ գորգերու հետ ունեցած
նմանութեան, ակնարկ մը պիտի բաւէ

համոզելու համար թէ շատ խեղճ կապակցութիւն մը միայն կայ երկուքին միջեւ։ Կարգ մը մեծ և փոքր կենդանիներ և թռչուններ որ կը զարգարեն զորզը անտարակուսելի փաստ է որ զորզը չէր կրնար հիստուած ըլլալ թրքական ծագմամբ Մահմետականէ մը։ Բայց ամէն բանէ վեր այս զորզը չէ կարելի ընդունիլ իբր կասարեալ նմոյշ մը Հայկական Վիշապ զորզերու, որովհետեւ ունի շատ քիչ և կոշտ նմանութիւն մը անոնց հետ։

Գ. Բաժին

1. Գիրմիզը, մանիշակագոյն — կարմիր, իսկական Հայկական ծագմամբ գոյն մըն է, արտադրուած որոշ միջատէ մը, Հայոց ծանօթ իբր Որդսն կարմիր/կանխագոյն հայ պատմիչները կը գովեն այս գոյնը։ Բացի Հայ պատմագիրներէն հին Արար պատմագիրներ ալ կը յիշեն իբր գլխաւորարար Հայաստան արտադրուած, մանաւանդ ի Դուին (Տապիւ), Արար պատմիչ Բէլազորի՝ ութերորդ դարէն՝ Հայաստանի Աւտաշատ մայրաքաղաքին կու տայ երկրորդ անուն մ'ալ Ալ-Գիրմիզ/ Ասիկա կ'ապացուցանէ որ Գիրմիզը որոշ Հայկական արտադրութիւն մըն էր։ Դեռ կան ուրիշ պատմական փաստեր Գիրմիզի մասին։

2. Մը. Բորը կ'ըսէ որ Մը. Մարթին կը սիւսի և այս գոյնը կը գտնուի զորզերու մէջ որոնք հիստուած են Հայաստանէն զատ ուրիշ շրջաններու մէջ։ Եւ իբր այդ միտ շրջաններ ան կը յիշէ Գազգ, Գարապազ, Գապիսթան, Շամախ (ծանօթ նաեւ իբր Մումաք Շամախ ուրկէ իմ հօրեան կան նախնիքս քանի մը դարեր առաջ զարթեցին Երզնկաւ)՝ վերը յայտարարեցի որ Մը. Բոր ոչինչ գիտէ Հայաստանէն և անոր աշխարհագրութեան վրայօք, կը հաստատեմ, ինչու որ վերոյիշեալ շրջանները որոնք ըստ իրեն Հայաստանէն տարբեր տեղեր են՝ բուն Հայաստանն իսկ են (Պատմական)։

3. Կան նաեւ ուրիշ միջոցներ ալ պատ-

արաստելու համար մանիշակագոյն Հայկական գիրմիզէն զատ, և անտարակոյս անոնք զործածուած են ուրիշ հիստոգներէ։ Նաեւ Հայք կրնային ծախել ըլլալ պատրաստուած գոյն։ Յիշատակութիւններ կան ըստ որում կը ծախէին Պարսկաստանի մէջ, սակայն զինքն սղութեան պատճառաւ շատ չէր տարածուած։

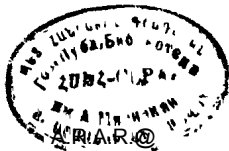
4. Պերկամոյ զորգերուն խնդրին գալով (նաեւ ճագոյիի անկարելուք ճնշութեան), որ և է արժէք մը չի ներկայացնիր Գիրմիզ գոյներու վերաբերմամբ։

5. Որով մանիշակ երանգը որ կը զուների վիշապ զորգերու մէջ՝ ապացոյց մըն է անոնց Հայկական հեղինակութեան։ և ինչ որ Մը. Բոր կը խորհի տարբեր շրջաններ ըլլալը կովկասի մէջ, ուր ըստ իրեն միայն Գիրմիզը զործածուած է, ուրիշ ոչինչ են եթէ ոչ երկրի մը մասը, որ ծանօթ է իբր Հայաստան։

Ե. Բաժին

1. Ճշմարիտ է որ զորգերուն գնուած վայրը փաստ մը չէ, անոնց ծագումը ապացուցանելու համար։ Գորգերը ճամբորդելու մեծ իրաւութիւն ունին։ ուրիշ կէտ մ'ալ, որովհետեւ Հայաստան. մանաւանդ արդի ժամանակներուն, դժուարամատչելի տեղ մըն էր իբր զորգ գնուելիք վայր, այս կրնայ բացատրել թէ ինչու Հայկական վիշապ Գորգերը կրնային գնուիլ իւրարմէ այնքան հեռու տեղաւորուած արդի զորգի հրապարակներու վրայ ինչպէս որ էին թիֆլիզը, Թապրիզը, և կամ Պագուն։ Օսմանեան կայսրութեան օրերուն աւելի ապահով էր կեդրոնական Հայաստանէն ապրանք դրկել Պարսկաստան կամ կովկաս քան թէ կողոպտիչ թուրքիոյ ընդմէջէն։

2. Ճշմարիտ է նաեւ որ վիշապ զորգերը կը ներկայացնեն զորգաշինութեան աւելի կոշտ հիստուածները, անոնք իւրաքանչիւր քառակուսի ինճեգի մէջ՝ միջին հաշուով՝ 90 կապ ունին։ Բայց պէտք

կայ յիշեցնել թէ Վիշապ գորգերը Հայաստանի, չեն ներկայացուցիչները նրազոյն Հայկական գորգերուն: Թէ կան ուրիշ տեսակ ըսել ծանօթ Հայկական գորգեր ալ: Սուսմաք վիլիմները, Հօլպէյնի տեսակ Գորգները, Նիւ Եօրքի Միթրօթօլթիան թանգարանի Հայկական գորգին նման գորգերը, եւն եւն եւն, նաեւ կեդրոնազարդ գորգերը Հիւսիսարեւմտեան Պարսկաստանի, հիւստան հաստերար Գարապաղի շրջանին մէջ ինչպէս որ նոյն ինքն Մր. Բոր կ'ըսէ: (Պարապաղ Հայկական անկախութեան վերջին որբանը եղաւ, և նոյն իսկ այժմ բնակչութեան 90 աւ.՝ Հայ են): Վերոյիշեալ Հայկական գորգերը ամէնքն ալ հիւստանած, գծուած և հեղինակուած են Հայաստանի մէջ, Վիշապ Հայկական գորգերու Ժամանակ, անոնցմէ առաջ կամ վերջը: Այս գորգերը առաջնակարգ բանուածքներ են:

3. Մր. Բոր Հայերը Վիշապ Գորգերը հեղինակելու պատիւէն վարարեակ ընելու իր հապանակին մէջ կ'ըսէ ուրիշ սխալ մ'ալ, Հանրութեան ծանօթ է որ կովկասի մէջ (ոչ Հայկական) վաշկատունք պէտք չունին խոշոր գորգերու և չեն հրահր: Եւ Հայկական Վիշապ գորգերուն ամէնքն ալ անառասարակ մեծ չափերով են, մօտաւորապէս 7 ոտք լայն և 14 ոտք երկայն:

4. Եթէ նոյն իսկ համեմատապէս մեծ թիւերով մէկ տեսակէ գորգ գտնուի մէկ շրջանի մը մէջ, ասիկա պէտք եղածին չափ ապացոյց չէ որ այդ գորգերու ծագումը այդ շրջանէն նկատուի: 1929ին հետախուզական և գնման համար կատարած մէկ համորդութեան ընթացքին ի միջոցաւ Արեւելք, Երուսաղէմի մէջ գնեցի մեծագոյն հաւաքածոն Պուրաթաներու որոնց որեւէ տեղ հանդիպած չէի: Թէհրանի գորգի մեծ հրապարակին վրայ մէկ հատ իսկ չկըցայ գտնել:

2. Բաժին

1. Մր. Բոր այս պատճառարանութեան համար՝ հանդէպ Մր. Գէնորթի՝ որ և է պատմական վկայութիւն ցոյց չի տար,

պարզ է որ չկայ: Զկան պատմական յիշատակութիւններ, ցոյց տալու համար մեզ, թէ Եւրոպացի վաճառականներ գործածեցին Պագու, Եղիարաթիթուպոլիս, Թիքլիզ, Բոթի կամ Պաթում գորգ գնելու կամ արտածելու համար: Ան ծովը միշտ նկատուած է իրը վտանգաւոր միջոց փոխադրութեան: Կ. Պոլսոյ անկումէն առաջ, վենետիկ և ճենովա ըրին նաւային ճամբորդութիւններ. այս շրջանին մէջ սակայն ունէին գաղթավայր Ան ծովու եզերքը, գործածելով Հայերը իրը իրենց միջնորդ: Սակայն Կ. Պոլսոյ առումէն վերջ ժեղարուն, ամէն բան զետանի կեդրոնէն անցնող որ կը կապէր Եւրոպան փոքր Ասիոյ կամ միջածուր Արեւելքի հետ: Այս ճամբուն մասին կը յիշեն Եւրոպացի ուղեւորներէն Մարքոյ Բուլոյ, Ճ. Պարպարոյ, Ապրուսիոյ, Գոնթարինի, Ճ. աբ Բուպոր, եւն իսկ Արաբացոց կողմէն իսկ Պաթում, Մուսթաֆի, Եւագուէն և ուրիշներ: Նաեւ Կիլիկիոյ Հայ Թագաւորութիւնը ունեցաւ մեծ քանակ մը ներածման — արտածման մէջ ԺԱ դարէն մինչև ԺԴ դար, երկու աշխարհներու միջև:

2. Ներածման և արտածման խաղին մէջ Եւրոպացի վաճառականներ ուղղակի քիչ դեր ունեցան: Անոնք հազիւ երբեմն այցելեցին փոքր Ասիա գնման համար, ինչպէս այսօր: Հայկական վաճառականական գաղութները կատարեցին Եւրոպայի մէջ ներածում և արտածում պահանջուած ապրանքներուն: Կան հրատարակուած պատմութիւններ, մեծ և հին Հայ գաղութներու Մարաիլիոյ և Յրանսական ուրիշ գլխաւոր քաղաքաց մասին, նաեւ իտալիոյ վենետիկի և ճենովայի: Պատմական յիշատակութիւններ կան ըստ որոնց կը վկայուի թէ Հայադրիայում, յատկապէս այս գաղութը գլխաւոր քաղաք իրիւթում՝ որ այն ժամանակ ինչպէս այժմ, կարեւոր առեւտրական նաւահանգիստ էր և յարաբերութեան մէջ էր Կիլիկիոյ նաւահանգիստ Ալասի հետ... Մասնաւորապէս իրեն վաճառականները՝ Հայերի մասին յիշատակութիւններ կան 1340ին: Բայց

ներանք քիչ են մնացել 1954ին, հետագիւ են և 4 տարի յետոյ նորից երեւացել: Ներանք գորգի առեւտրով էին պարապում, որովհետեւ ըստ նոյն պատմագրի նոյն դարի (ԺԳ) վերջերը Հայերին և Թուրքերին արտօնուած է եղել Քրիստոս եկեղեցու առջեւ, հրապարակի վրայ իրենց ապրանքը, այսինքն բերած կապերաները ծախելու: Հայկական գաղութներ կային Ամսդերտամի, Պուլկարիոյ, Ռուսանիոյ, Պիւլկրատի, նաեւ Լեմպերկի և Ժֆ դարէն սկսեալ Հոլանտայի մէջ, ուր ունէին նոյն իսկ Հայաքաղաք: Ուրեմն զորքը ներկայացուած է Հայոց կողմէն աշխարհի ամէն կողմը: Այդ բնական էր անոնց համար ինչու որ զորգաշինութիւնը ազգային ճարտարաւուստ մըն էր: Իրենց ներածմանց մէջ կրնային գտնուիլ ամէն տեսակ գորգեր, բայց ամէնէն զարմանալի կէտը սա է որ՝ դատելով այն ատենուան Եւրոպական իշխանականներու մէջ երեւցածներէն՝ զորգերուն ամէնքն ալ Հայկական ծագում ունէին: Ասոր պատճառը գուցէ սա է որ ուրիշ տեսակ գորգ գոյութիւն չուէր այն ատեն:

3. 1929ին ճարտարութեան ընթացքին, մասնաւոր նպատակ ըրի ինծի հետախուզել հին նկարներու հաւաքածոները և գտնել նկարներ որոնց մէջ Գորգի զաղափարը գործածուած էր: Հոլպէյնի տեսակներէն զատ նկարներուն մէջ կային գորգեր որոնք մեր այսօրուան ճանչցած Գալապաղ գորգերուն կը նմանին: Անոնք ամէնէն ալ մանր գորգեր էին ինչու որ այդ էր միայն պահանջը նկարներուն եւ թականներուն: Կային գորգեր որոնք մեծապէս կը նմանէին ինչ որ այսօր ծանօթ էր իբր կովկասեան Գորգեր: Անոնց ամէնքն ալ կը պարունակէին կրկնակի շարքի կարգադրութիւններու, ինչպէս որ Մը. Բոր ինքն ալ ԺԶ դարու նկարներուն մէջ տեսած է: Այս գծաձեւը հասարակ է Հայկական վիշապ գորգերու, նաեւ Հայկական գեղարուեստի ուրիշ ճիւղերուն մէջ: Մը. Գենտերը ճիշտ էր իր խնամով ըրած յայտարարութեանց մէջ:

Է. Բաժին

1. Հոս պատասխանելու համար կարեւոր ոչինչ կայ:

2. Ես համամիտ չեմ Մը. Պրէքի կամ Օր. Մօրիսի հետ, թէ Հայկական վիշապ գորգերը՝ արտադրութիւնները կամ գծագրութիւնները են գիւղացիներու կամ վաշկատուններու: Անոնք կրնան հիւսած ըլլալ գորգեր և ներշնչած կարգ մը գծագրութիւններ, սակայն որոշ է որ արուեստաւորներու դասակարգ մը կար ի Հայոս որ միայն կը ներկէր, կը գծէր կամ կը հիւսէր գորգեր, ասիկա իրենց մասնագիտութիւնն էր և իրենց իրենց արուեստին վարպետներն էին: Հայաստանի մէջ բոլոր արուեստները տեսակ մը միութեանց կամ եղբայրակցութեանց կը նմանէին, որոնք զարմանալի նախանձախնդրութեամբ մը իրենց արուեստին և արհեստին զաղտնիքները կը պահէին:

Այսքան ներկայիս համար:

Բայց նախ քան վերջացնելս կ'ուզեմ անելոյն որ Հայկական գորգերու ինդիւրը ուսումնասիրութեան ընդարձակ դաշտ մըն է, հարուստ նիւթերով որոնք պէտք է օգտագործել: Ենթակալ մըն է որ կը պահանջէ ընդհանուր շատ մը ծանօթութիւն: Զարմանալի է որ Մը. Բոր առանց հարեւանցի ծանօթութեան փաստերու, իբր թէ ինդիւրն ամբողջութիւնը իրմէ կախուած ըլլար, մէկզի կը նստէ Հայկական վիշապ գորգերու մասին եղած տուեալները, և նոյն զարմանալի խորհելակերպով միայն իր երեւակայութենէն՝ մղեալ առանց մէկ փաստի՝ ապացուցանելու համար իր յայտարարութիւնները, և՛ միշտ նոյն յանձնապատասխանութեամբ ան կը խորհի ստեղծել Հայկական գորգերու նոր գասակարգ մը, ցոյց տալով իբր օրինակ Հէք Ուիլհէլմ Հոլցմանի (ի Պերլին) մէկ գորգը: Իր որոշման համար ցոյց տուած պատահածները այնքան անարժէք են որ ես չեմ գիշանիւր պատասխանել ատենց:

1. Հոլանտան և Հայերը. — Նիդէրլանդներ 1926 էջ 570.

Մը. Բոր կը խօսի նաեւ Վիշապ գոր-
գերու գծագրութեանց մասին, միշտ յան-
գելով սա եզրակացութեան թէ այս գոր-
գերը Հայաստան շինուած չեն, այլ ի
կովկասու Բնականաբար պիտի ուզէի գիտ-
նալ թէ ինքը Բնչ կ'ուզէ իմանալ կով-
կասով, եթէ ինք կը խորհի որ կովկաս
է Գագագ, Շամախ, Գարապաղ, Շիրվան
են. ինչպէս որ ինք կը յայտարարէ իր
քննութեան չորրորդ բաժնին մէջ, այն
ատեն եւ ըսելիք մը չունիմ քանի որ
վերոյշեալները մասերն են Հայաստանի:

Մը. Բոր գծաւարութիւն պիտի չկէ
գտնելու համար հնազոյն պատմական տը-
ւեալներ, որոնք կ'ակնարկեն Հայոց ամե-

նահին գորգահիւս ժողովուրդը ըլլալուն,
զոնէ ծանօթներուն մէջ (Ես նկատի չեմ
առներ աւանդութիւնները որոնք ալ աւելի
հին են Հայոց մօտ): Գորգաշինութիւնն
իրապէս գեղարուեստ մը եղաւ և յայտ
եկաւ Պարսկաստանի մէջ ժիշ դարէն վերջ
երբ լանկ — Թիմուրի բռնի արտագաղթէն
սկսեալ մեծ Հայ գաղթականութիւններ
տարուեցան՝ խոստմամբ կամ բռնութեամբ՝
Պարսկաստան: Իսկ կովկասի մէջ Հայաս-
տանի և Հայոց ազդեցութեան սկիզբը նախ
քան Ե. դար հին է: Հայերը տուած են
կովկասի, գիւր, զրականութիւն, կրօնք,
գեղարուեստ, ճարտարարուեստ և արքա-
յական տուներ:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ

Վ Ե Ն Ե Տ Կ Ե Ա Ն Յ Ա Յ Գ Ա Ն ՈՐ Ա Պ

Աստղեր...

Կապույտն վար են կախուեր՝

Աղօտ ցութիւն հետազին.

Որոնք կ'ուզէ սիւքն իր համբոյրը ջերմին:

Լոյսեր...

Կոնտուրներ պար են բռներ

Ջրերուն հետ մանկացած.

Որոնք վըրայ լուսնակն իր սիրտն է փշրած:

Լքնակ...

Ու երազանք մ'անպարփակ՝

Լճու կը չըջի ափէ ափ...

Մըռայլ հողոյս զարնելով թեն իր սատափ:

Ջրագեր...

Մովակին ծոցն են ինկեր.

Մինչ չըթուկները քոցարծարծ՝

Աստղերուն տակ ոսկի թելով են հիւսուած:

Սրտեր...

Որոնք մէջ Սէրն է իջեր.

Մեղոյշ աչքեր տարօրէն,

Ուր կը գծուի կեանքի ուղին մեղմօրէն:

Վեմետիկ, 9 օգոստոս 1990

Վենետ...

Ուր կղզիներ վէտ ի վէտ

Իրենց պերճանքն համօրէն՝

Ջինջ գիշերներ ծովակին մէջ կը փնտռեն:

Վենետ...

Աղուր դշխոյ խայտաբղէտ,

Որուն ծոցէն ըսպիտակ

Կը ծորի սէր, կը թափի լոյս և սուտակ:

Երգեր...

Իրենց քերթուածն են քակեր.

Կանաչ ջրերը սարսուղին՝

Ուր միշտ կ'ապրի կոյսի մը ձայնը նրբին:

Գոյներ...

Երգերու հետ են գրկուեր.

Մինչ անըջաւոր այս ժամուն՝

Կ'ըլլայ կապոյտ, կ'ըլլայ կարմիր ու նախուհ:

Վենետ...

Սէրերու բոյն արփաւէտ,

Ուր կոյս հոգիս երազկոտ՝

Կը գտնէ կեանք, կը գտնէ խոհ ու կարօտ:

ՎԻՋԷՆ ՍՐԱԳԵԱՆ